

דבר העורך

הגליון החדש של תיעודון (מס. 3) פותח בסקירה קצרה על הקונגרס הבינלאומי לתיעוד בעל פה שנערך ברומא בקיץ האחרון. הארגון נקרא International Oral History Association-IOHA, וניתן להגיע אליו באמצעות אתר האינטרנט שלהם.

ביום העיון השנתי שנערך אשתקד על ידי המדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו בשיתוף האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה שמענו את הרצאתו של עו"ד בריאן ניגן, על שאלות משפטיות הקשורות בתיעוד בעל פה. נושא זה הוא בעל חשיבות רבה לעוסקים בתיעוד בעל פה, ואנו מקוים שהתיעודון יהווה במה לדיון בנושאים אלה בעתיד.

התיעודון מביא לנו ידיעות על מפעלי תיעוד בעל פה שנעשו בארץ. פרופ' דב לוי, נשיא האגודה, הידוע במחקריו הרבים על יהודי הארצות הבלטיות, הוא גם אוהד תיאטרון. ברשימתו הקצרה הוא מביא לנו מידע על עבודת התיעוד בעל פה שהוא ערך בשעתו עם שחקני תיאטרון, שחלקם כבר הפכו לאגדה.

מפעל תיעודי אחר מתואר על ידי אורי שרפמן, שסקרנותו לשמוע את סיפורי אביו וחבריו לזרז המייסדים, הביאה אותו בהדרגה למפעל תיעוד רחב היקף של ותיקי המושבות בגליל, תחילה בהקלטות ברשמקול ומאוחר יותר בוידאו. המפעל שתחילתו ביוזמה אישית לתעד את הסיפורים הביא את משפחת שרפמן להקמת ארכיון במושבה יבנאל.

הסיפור היפה והמרגש של איריס ברלצקי "הרצון לחיות" הוא סיפור מיוחד במינו, המשלב את הרבדים השונים של התיעוד בעל פה: המאורעות והחוויית בעת ההתרחשות, החזרה אליהם בעת ההתרחשות וזוית הראייה העכשווית - על מורכבותה. המחברת (כיום מנהלת המרכז למורשת בגין) שילבה את עבודתה כמראיינת בכתיבת סיפור אמיתי בגוף שלישי ובגוף ראשון.

האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה
ע"ר 5-066-038-58

הוועד המנהל:

דב לוי, יו"ר
מרגלית בז'רנו
אורי אלגום
משה מוסק
נרי אראלי
מונה שרף
ריקי גרתי

העורכת: מרגלית בז'רנו

מזכירת המערכת: ריקי גרתי

הביאה לדפוס: מריאנה חנין

כתובת המערכת:

המדור לתיעוד בעל פה,
המכון ליהדות זמננו
ע"ש אברהם הרמן,
האוניברסיטה העברית,
ירושלים 91905.
msbejar@mscc.huji.ac.il

דו"ח על קונגרס לתיעוד בעל פה שנערך ברומא**מרגלית בז'רנו**

הקונגרס הבינלאומי ה-13 של האגודה הבינלאומית לתיעוד בעל פה (International Oral History Association-IOHA) התקיים ברומא בימים 23 - 26 ביוני 2004. מארגן הקונגרס היה אלסנדרו פורטלי (Alessandro Portelli) מן האוניברסיטה של רומא, והוא נערך בחסות העיריה של רומא ובשיתוף עם ארגונים מקומיים, ביניהם האוניברסיטה של רומא, הקהילה היהודית וארגונים שונים האוספים תיעוד בעל פה. בישיבת הפתיחה החגיגית השתתפה סגנית ראש העיר, וההרצאה המרכזית נישאה על ידי ההיסטוריון והוגה הדעות הנודע קרלו גינבורג.

החלק המרכזי של הקונגרס התקיים בבניין הקפיטול (Campidoglio), במרכז התיירותי של רומא, אולם ישיבות העבודה - עשרה מושבים מקבילים - היו מפוזרות בין בניינים שונים במתחם הרחב שסביב פיאה ונציה. המעבר בין הבניינים המרוחקים זה מזה צמצם את המגע בין המשתתפים כך שהרשמים שלי לעיתים אקראיים, ומבוססים רק על אותו חלק מן הקונגרס שבו יכולתי להשתתף.

בקונגרס השתתפו כ-400 איש מ-40 ארצות מכל חלקי העולם. שתי הקבוצות הבולטות ביותר היו מארה"ב ומברזיל. לפי התוכנית היו רק שלוש הרצאות של חוקרים מישראל - לריסה פיאלקובה ומריה ילנבסקיה מהטכניון שהרצו על זיכרונות עולים מבריה"מ, מונים חדד - חוקר עצמאי - שהירצה על הזיכרונות של "פלשתינאים בתוך ישראל" ואני שעסקתי בזיכרונות מקובה הטרומ-מהפכנית, מנקודת מבטם של מרואיינים בישראל, במיאמי, בניו יורק ובהאואנה.

בקונגרס נידונו כמה מן ההתפתחויות שחלו בתחום התיעוד בעל פה בעולם, הן בתחום התיאורטי והן בתחום הטכנולוגי. מה שמכונה כ-oral history movement חדל מזמן להיות עניינם הבלעדי של ההיסטוריונים והוא משלב תחומי מחקר שונים, העוסקים לא רק בעובדות, אלא גם בפרשנות מזויות ראייה שונות, בזיכרון ובהנצחה וכן בכלל ההיבטים הסובייקטיביים הקשורים לתהליך המחקרי.

בתחום הטכנולוגי בולטת החשיבות שמייחסים לקול (ובמקרה של תיעוד בוידאו לתמונה) על פני התמליל. הדיגיטציה מאפשרת מיפתוח ממוחשב של קולות ותמונות, והופכת את השימוש בתמליל, ככלי עזר עיקרי של החוקר, לפחות רלבנטי. באסיפה הכללית של הארגון הבינלאומי לתיעוד בעל פה שנערכה ביום האחרון לכינוס חולקו למשתתפים כמה נתונים על החברים בארגון: 59 מדרום אמריקה, 56 מצפון אמריקה, 73 מאירופה והשאר מאסיה, אפריקה ואוקיאניה. בין 226 החברים לא היה אפילו אחד מישראל. האסיפה בחרה את פרופ' רינה בן מאיור, מאוניברסיטת ניו יורק, כנשיאה הבאה. הוחלט לקיים את הכינוס הבא - שייערך בעוד כשנה וחצי בסידני - וזו הזדמנות להצטרף לארגון ולנסוע לאוסטרליה. בגליון זה נביא תקציר של אחת מן ההרצאות המרכזיות שהושמעו בכינוס: דבריו של רונלד גרלה, ראש המחלקה לתיעוד בעל פה של אוניברסיטת קולומביה.

זיכרון, מיתוס, אידאולוגיה, תודעה

רונלד גרלה (Ronald Grele), אוניברסיטת קולומביה

רונלד גרלה הקדיש חלק ניכר מן ההרצאה שלו לניתוח ספרו של אלסנדרו פורטלי "ההוראה בוצעה"¹, המראה את העומק והמורכבות של המתח בין זיכרון להיסטוריה. גרלה, העומד בראש המשרד לתיעוד בעל פה של אוניברסיטת קולומביה, הסביר שבראשית קיומה של התנועה לתיעוד בעל פה הדאגה העיקרית היתה לדיוק ולמהימנות של הזיכרון והחוקרים התמקדו בשאלות הדיוק ובהתקפות על הזיכרון. במשך הזמן התפתחה השקפה, שזכתה לספרות מחקרית רחבה, העוסקת בזיכרון כתהליך הקשור באופן דינמי להיסטוריה, מכיון שכל דור משנה אותו. הזיכרון, הנרטיב, הזהות האישית והקולקטיבית וניסיון העבר משולבים יחד בתהליך מורכב של בניית ההיסטוריה.

לדעת גרלה, הזיכרונות הם משניים. מכיון שלא ניתן לבדד את נסיונות העבר מחיי היומיום ומכל מה שקרה או נודע למרואיינים מאז הארועים שהם מספרים עליהם. ההיסטוריונים-המרואיינים מציגים בפני המרואיינים מקורות כתובים (תמונות, מכתבים ומסמכים) ומבקשים מהם לבחון מחדש את נסיונותיהם או לבקר במקומות הקשורים בהם. כלומר הם מרעננים את הזיכרונות. לדעתו, היסטוריה בעל פה איננה יכולה ללמד אותנו על תהליך הזיכרון אלא על הקשר שבין זיכרון והיסטוריה: כיצד הזיכרון הופך להיסטוריה וכיצד ההיסטוריה הופכת לזיכרון. לדבריו, הזיכרון איננו פסיכולוגיה אלא הוא היסטוריוגרפיה.

גרלה מציע לבחון את הרקע והמאפיינים החברתיים לא רק של המרואיינים אלא גם של המרואיינים. אם מכניסים את התודעה ההיסטורית לתוך ההקשר ההיסטורי מבחינים בהבדלים שבין אידיאולוגיה לבין מיתוס. האידיאולוגיה נוצרת מתוך מאבק עם אידיאולוגיות אחרות, בעוד שהמיתוס מעורר אחדות. האידיאולוגיות מגייסות את העבר כדי ליצור מיתוסים או נוסחאות בסיסיות שאינן ניתנות לערעור. האידיאולוגיות כוללות תיאור של המציאות החברתית העכשווית - בדרך כלל מלווה בנתונים אמפיריים - ומציעות הסבר לוגי של המקורות ההיסטוריים ליחסים החברתיים, הכולל גם מבט לעתיד. האידיאולוגיה היא נרטיב היסטורי עם עתיד הבנוי על חזון אוטופי. זה חשוב, כי אם להיסטוריה יש התחלה, היא צריכה שיהיה לה גם סוף. יש רק קבוצה חברתית אחת הממלאת את התפקיד המרכזי של שליחות בהיסטוריה (הנבחרים, הפרולטריון, העשירים, הצעירים, הנשים וכיו"ב).

על בסיס האבחנה בין אידיאולוגיה למיתוס, גרלה בוחן את ספרו של אלסנדרו פורטלי "הפקודה בוצעה", הניתן לפרשנות בדרכים שונות. על פני השטח, הספר מספר על הטבח של 335 איטלקים בידי הנאצים בתום מלחמת העולם השנייה, כפעולת עונשין נגד התנקשות של הפרטיזנים בלב רומא, שהביאה למותם של 32 שוטרים גרמנים. אולם זהו גם סיפור הדרכים השונות שבהן נשמרו הזיכרונות - על ידי בני המשפחה של ההרוגים, על ידי העדים, על ידי אנשי הימין או השמאל שהיו קשורים באופן אידיאולוגי לארועים ולזיכרון הארועים, ניצולי הבריגדות של הפרטיזנים שהיו אחראיים להתנקשות, חיילים גרמניים, בני הזרות הבאים ששמעו את מה שנמסר להם או אלה שלא הכירו את הסיפור. זהו ספר על היסטוריה בעל פה המוכיח את ההצטלבות שבין היסטוריה וזיכרון. הספר ניתן לקריאה גם כפולמוס בין הכוחות הפוליטיים השונים

1 Alessandro Portelli, *The Order Has Been Carried Out: History, Memory and Meaning of a Nazi Massacre in Rome* (New York: Palgrave Press, 2003).

באיטליה, שבנו את המיתוס שלהם תוך שימוש בזיכרון ארועי הטבח ב-Fosse Ardeatine (באתר הקטקומבות שליד רומא) על נשמתה של איטליה, או כדוגמא למורכבות דרכי הזיכרון, המיתוס התודעה והאידיאולוגיה. הספר ניתן לקריאה גם כפולמוס פוליטי. האידיאולוגיה של השמאל מילאה מקום חשוב בלגיטימציה של הכוחות האנטי-פאשיסטיים בבנייתה של איטליה לאחר המהפכה. המיתוס שעליו נבנתה הדמוקרטיה האיטלקית לאחר מלחמת העולם השנייה היה מבוסס על תנועת ההתנגדות לגרמניה, לפאשיסטים ולבעלי ההון והעוצמה. במיתוס של הרזיסטנצה (Resistenza - תנועת ההתנגדות) השמאל, ובמיוחד המפלגה הקומוניסטית, מילאו תפקיד מכריע, והם היו לדמויות ההרואיות של המלחמה. המיתוס נתן לגיטימציה לשמאל, והכריח את כוחות המרכז והימין - ששלטו בפוליטיקה - להתרחק מן העבר הפאשיסטי ולהכיר בהגמוניה התרבותית של הכוחות שהשתייכו בשעתו לרזיסטנצה. הפרשנות של הוותיקן לארועים ב-Fosse Ardeatine נבעה מחששם מן הסכנה הקומוניסטית, ולכן הם יצרו פרשנות שכנגד, שהטילה את האחריות לטבח על הפרטיזנים. במשך חמישים שנה הטענה התחזקה באמצעות סוכנויות של הימין עד שהיא הפכה לחלק מן הזיכרון של הטבח. במאבק על הזיכרון השמאל הפסיד. המצב הסתבך עם מאבקים פוליטיים חדשים: "האנשים שאתם פורטלי מדבר מגיבים לשאלותיו בנסיון לבנות דרך משמעותית להציב את ההווה בעבר ואת העבר בהווה. באמצעות מילותיהם אנו רואים [...] איך המיתוס הופך לאידיאולוגיה והאידיאולוגיה הופכת למיתוס". גרלה מדגיש שהמחקר של פורטלי התבסס על מקורות כתובים, אך הראיונות המשולבים בין דפי הספר הם הנותנים לו את עוצמתו. פורטלי משלב את ארועי הטבח בתוך ההיסטוריה של המלחמה, בתוך ההיסטוריה של המאבק נגד הפאשיזם ובהיסטוריה של העיר רומא. הספר מראה איך זיכרונות בתיעוד בעל פה הופכים בעצמם נושא למחקר היסטורי במקום מאגרים של עובדות היכולים להאיר את העבר. הוא גם מבהיר את הקשר בין ניתוח תרבותי להשקפה פוליטית.

סוגיות משפטיות בתיעוד בעל פה

בריאן ניגן

תמצית דברים שנשא מר בריאן ניגן ביום עיון בנושא "תיעוד בעל פה" שהתקיים בקמפוס האוניברסיטה העברית

ב- 30.3.2004

נושאי ההרצאה

אתייחס לארבעה סוגיות הקשורות לתיעוד בעל פה: זכויות יוצרים, הגנת הפרטיות, לשון הרע והסכמ הפקדת ראיון. מטרת ההרצאה היא להציג את הסוגיות בכללותן. בכל שאלה ספציפית במישור המשפטי יש לקבל יעוץ משפטי מגורם מוסמך.

זכויות יוצרים

אין זכות יוצרים בדיבור בעל פה סתם, שלא נקלט ושלא "נקבע" ("fixed") במדיום כלשהו. לעומת זאת, קיימת זכות יוצרים במדיום (קלטת, סרט הקלטה, DVD וכו') בו הוטבעה שיחה או ראיון בעל פה. זכות היוצרים במדיום שייכת למקליט. אם היה המקליט עובד של האוניברסיטה העברית, הרי זכות היוצרים במדיום תהיה של המעסיקה שלו, היינו, של האוניברסיטה העברית. אם המקליט היה קבלן עצמאי (או עובד של קבלן עצמאי), הרי שזכות היוצרים תהיה של הקבלן העצמאי.

בנפרד מזכות היוצרים במדיום ההקלטה, משהוקלט הדיבור בעל פה, קיימת זכות יוצרים גם בתוכן ההקלטה ובכל תמליל של תוכן זה. זכות יוצרים זאת שייכת למי שדבריו נקלטו וקובעו במדיום ההקלטה.

הגנת הפרטיות

יש לוודא הגנת פרטיותו של המרואיין ושל צד ג' עליהם מדבר המרואיין. אם תוכן התיעוד בעל פה נשמר במאגר מידע המיועד לעיבוד ממוחשב, ואם תוכן זה כולל "מידע" כהגדרת מונח זה בחוק הגנת הפרטיות, התשמ"א-1981, חובה לרשום את מאגר המידע בהתאם להוראות החוק. "מידע" מוגדר בחוק לאמור: "נתונים על אישיותו של אדם, מעמדו האישי, צנעת אישיותו, מצב בריאותו, מצבו הכלכלי, הכשרתו המקצועית דעותיו ואמונתו". לגבי מידע שנמצא במאגר מידע כזה, חל איסור מסירת המידע מן המאגר אלא למטרה שלמענה הוא נאסף.

לשון הרע

אין לאפשר לחוקרים גישה לחומר הבא בגדר הוצאת לשון הרע והנמצא בתיעוד בעל פה. גישה לחומר כזה תחשוף הן את המרואיין (כדובר הישיר של הדברים) והן את האוניברסיטה העברית (כעורך או כמפיץ הדברים) לאחריות אזרחית או אף פלילית בגין הוצאת לשון הרע.

הסכמ הפקדה

הסכמ הפקדה מסביר את מטרת הראיון למרואיין, ובפרט, כי הראיון המוקלט והתמליל יהיו פתוחים לשימוש המכון וחוקרים. ההסכמ גם כולל הסכמת המרואיין לשימוש שיעשה בראיון המוקלט (והתמליל), תוך קביעת גבולות שימוש זה, כגון: תקופת שימור הראיון לפני חשיפתו לחוקרים; השימוש בראיון למחקר אקדמי בלבד; וחובת המכון וחוקרים לציין את

מקור המידע. הסכם ההפקדה מיועד גם לקבוע באופן חד משמעי למי זכויות היוצרים בתוכן הראיון המוקלט ובמדיום שבו הוא הוקלט. ההסכם יכול לקבוע, למשל, כי כל זכויות היוצרים שייכות לאוניברסיטה העברית, או לחילופין, שהן שייכות למרואיין, וכי המרואיין מעניק לאוניברסיטה העברית רשיון לעשות שימוש בו בהתאם לתנאים הקבועים בהסכם ההפקדה.

חמישים ראיונות עם ח"י שחקנים*

לזכרו של ישראל גור, ז"ל

דב לוין

תוך מאמציו הבלתי-נלאים להרחיב, לפתח, לשכלל ולגוון את ילד טיפוחיו הוא "הארכיון והמוזיאון לתיאטרון בירושלים", פנה אלי ישראל גור ביום בהיר אחד של 1972 בהצעה לערוך שורה של ראיונות אישיים עם שחקני-במה החיים עמו בארץ. באותו זמן כבר היה לי לא מעט ניסיון במלאכת הראיון המוקלט למטרות מחקר סוציולוגי והיסטורי במסגרת המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית. במסגרת זו וגם במסגרות אחרות הספקתי עד אז לצבור מאות, אם לא יותר, "שעות הקלטה". אולי דווקא משום כך הייתי שבע-פעילות בתחום זה ולא התלהבתי מההצעה. עם זאת קשה היה לעמוד בפני הפצרותיו ושיכנועיו של י"ג לרבות שני נימוקיו העיקריים: ההזדמנות הבלתי-חוזרת, אולי, לגאול מידע בעל חשיבות היסטורית וכן האפשרות להתבשם מחברתם של אמני-במה נערצים. זומני שנימוק אחרון זה הוא שהכריע בסופו של דבר והסכמתי לקבל על עצמי את המשימה, מה גם, שניתן לי חופש פעולה מלא לבחור את המרואיינים, דבר שלא התאפשר לי בראיונות שערכתי לפני כן.

במשך קרוב לשנתיים (1972-1973) עלה בידי לראיין שמונה-עשר שחקנים, שחלקם נבחרו לפי התרשמותי האישית מצופה בתיאטרון, כמו מאיר מרגלית, והאחרים - מתוך מעין סקרנות של ה"בלתי-ידוע" בציבור, כמו ביטוש דוידוב הקשיש שהיה כנראה זקן-השחקנים בישראל דאז. הראיונות, חמישים במספר, נערכו רובם באזור תל-אביב בדירות פרטיות, בבתי-קפה ובחדרי איפור בתיאטרון. תוך המגע הבלתי אמצעי עם המרואיינים בעת ההקלטה, בהפסקות האוכל ולאחר מכן, נוצרה בינינו ידידות אישית ממושכת. כל זאת וכן האווירה המיוחדת במינה של מעין במה זוטא ששררה בעת הראיונות הנעימה עלי את העבודה הזו והריני אסיר תודה על כך לי"ג. עם זאת התייחסתי לפעילות זו בכובד ראש הראוי, פעילות הזורשת תכנון מסויים ואף שיעורי-בית מתאימים. חומר הראיונות שמור כיום ב"ארכיון התיאטרון ע"ש ישראל גור" בהר הצופים. אמנם אין הנחתום מעיד על עיסתו, אך כמי שבעצמו הסתייע בחומר זה לחקר התרבות היהודית במזרח אירופה נראה לי שגם רבים אחרים יפיקו מהם תועלת וגם הנאה רוחנית.

מספר הראיונות	שפת הראיון	מסגרות עיקריות של פעילות/ה התיאטרונת	שם ושם משפחה של המרואיין/ת
2	עברית	הצ'זבאטרון	שמואל בונים
2	עברית	התיאטרון הקאמרי	אברהם בן-יוסף
2	אידיש	הלהקה הווילנאית	ש. בן-לוי
7	עברית	התיאטרון היהודי במוסקבה והבימה	ישראל בקר
3	עברית	המטאטא	זאב ברמן
3	עברית	הבימה	שלמה בר-שביט
4	אידיש	תיאטרון הצוענים והתיאטרון היהודי בקייב	משה גולדבלאט
1	עברית	תיאטרון ילדים	ריטה גולדברג
1	גרמנית	התיאטרון העברי בארץ-ישראל	ביטוש דוידוב
2	אידיש	לודד' טעאטער, תיאטרון דז'יגאן	שמעון דז'יגאן
1	עברית	חובבי הבמה ברחובות וביפו	יהודית הררי
2	עברית	אהל	משה חורגל
4	עברית	התיאטרון הקאמרי	זלמן לביוש
3	אידיש	התיאטרון היהודי במוסקבה	צבי לוינסון
6	עברית	אהל, הבימה	מאיר מרגלית
2	עברית	במת הקיבוץ	חנוך פז
3	עברית	אהל	דבורה קסטילניץ
2	עברית	הבימה	תמר רובינס

* המאמר פורסם בבמה, 116, תשמ"ט

הרצון לחיות

סיפורו של יורם פרידמן

איריס ברלצקי

שנת 1992 נסע יורם (ישראל) פרידמן עם בתו לפולין אל המקומות בהם התגלגל לבד כילד בן 7 בניסיון אחיץ להישאר בחיים.

בפולין פגש במקרה את פרופסור יעקב גוטנבאום שהיה יחד אתו בבית היתומים בוורשה בשנת 1948. למרות שהכירו זה את זה זמן רב לא ידעו בעצם אחד את סיפורו של השני בתקופת המלחמה.

הסיפור של יורם הופיע בקצרה לראשונה בספר קטן בפולנית בשם: "ילדי השואה מספרים". הספר יצא לאור בפולין ע"י פרופסור גוטנבאום וחבריו, כולם יהודים פולנים שנשארו שם אחרי המלחמה. הקבוצה הגיעה לארץ כאורחי יד-ושם. בשנת 1994 חלק ניכר מחבריה רואיינו באולפן הוויזואלי ביד ושם. הסיפור שלפנינו נכתב ב-1996.

מתוך הקטע על יורם בספר, למדנו שמדובר בסיפור יוצא דופן. יורם הוזמן למסור עדות באולפן יד-ושם באוקטובר 1993. בראיון כפי שהוא מתאר "נפתחו השסתומים". הסיפור קלח לפרטיו והאירועים המרתקים, הכמעט בלתי נתפשים יובאו כאן לפניכם.

יורם נולד בשם שרוליק פרידמן ב 1934 ב - BLONIE ליד ורשה, למשפחת פועלים קשת יום. האב אופה והאם מוכרת משקאות קרים בשוק. היו לו שני אחים: דוד ויוסף. ושתי אחיות: פייגה ומלכה. יורם זוכר אך מעט תמונות מהבית שלפני תקופת הגטו.

כבן למשפחה שומרת מצוות, בעיקר זכורים לו מנהג הכפרות (עם התרנגול) ביום הכיפורים, עוגת השבת של אימא ("הלייקח"). הזיכרונות הממשיים מתחילים למעשה בגטו וורשה. כיוון שהיה צעיר הילדים נלווה לאמו לכל מקום. כמה פעמים ניסו לברוח מעבר לחומות הגטו, נתפסו והוחזרו. אביו הצליח לברוח. הילד הקטן ואמו ליקטו מזון מפחי האשפה בגטו. באחת הפעמים, כפי שהוא מתאר:

"אמא לקחה אותי... ללכת לחפש אוכל ובאחד מהטיולים האלו היא אבדה לי, הלכה לי לאיבוד, אני נשארת לבד, לא ידעתי את הכתובת לחזור הביתה, מאותו רגע אני לבד, לבד לגמרי..."

השנה היא 1941. בגיל 7 מנסה הילד לצאת בכוחות עצמו מהגטו. יום אחד בשעה 4 אחה"צ הוא מתחפר בתוך עגלת זבל המובלת ע"י גוי. הגרמנים בודקים בכיזונים בתוך ערמת האשפה בעגלה אך אינם מגלים אותו. "כנראה מישהו הלשין והם התחילו לרדוף אחרינו באופנועים. העגלון ניתק את הסוסים מהעגלה, הוציא אותי משם וברח איתי לכפר... יותר לגטו לא חזרתי".

הילד הגיע לכפר וביקש אוכל. איכר פולני החביאו במחסן בקבוקים, נעל אותו מבחוץ ורץ לגסטאפו להסגירו. יורם הצליח לברוח מהמחסן ע"י כך שעורר תשומת לב של אשת הגוי לקולות שבירת בקבוקים. היא פתחה את המחסן והוא נמלט. "ברחתי - לאן? לא יודע. לברוח! כשהוא חזר אני כבר לא הייתי, הייתי הולך לכפר, למדתי לחיות גם עם זה. היה חורף מאד קשה, לא היו לי נעלים, עשיתי לי מסמרטוטים... הסתובבתי ביערות ולפעמים הייתי יוצא לבקש אוכל..."

זמן לא רב לאחר מכן זחל יורם בשדה תפוחי אדמה. לפתע נתקל באדם מזוקן שזחל מולו. הם התחבקו. היה זה אביו. שם בפגישה ההיא הוא זוכה מאביו לשיעור בהישרדות אשר מלווה אותו לאורך כל הדרך הקשה שעליו עוד לעבור. "מהיום והלאה קוראים לך יוריק סטנייק, אסור לך להודות שאתה יהודי, הגרמנים הורגים יהודים, הפולנים עוזרים להם... מה הייתה המשפחה שלך? תמציא כל מיני סיפורים, אסור לך להודות שאתה יהודי! אם תראה גרמנים, עליך לברוח ליערות, כי הגרמנים פוחדים מהפרטיזנים. אם כלבים ירדפו אחריך עליך לקפוץ למים, לביצה, כי כלבים מאבדים את חוש הריח במים... רצוי שמישהו ילמד אותך להתפלל בפולנית... אסור שנישאר ביחד. לך, רק כך תוכל להישאר בחיים". "והלכתי לבד. היינו יחד רק שעות ספורות. תוך זמן קצר ראיתי איך ירו הגרמנים באבי... הסתתרתי בשדה תפוחי האדמה, לא הרמתי את הראש, שמעתי ירייה וזהו. ראיתי אותו שוכב... נותרתי לבד".

המילים האחרונות של אביו נותרו חרוטות בלבו של יורם:

"אנחנו ביחד לא יכולים להיות... כי אתה צריך להישאר בחיים. זכרתי רק מה שהוא אמר לי לעשות."

יורם למד לחיות בכל מצב. במהירות למד לטפס על עצים ולרוץ יחד בשדה קוצים. כפות רגליו צימחו סוליות עבות. בקיץ הלך יחד ובחורף עם סמרטוטים לרגליו. מעולם לא ישן בבית, במיטה, תמיד ברפת. בחורף כשהיה לו קר, התכרבל על מנת להתחמם עם עגל צעיר, כלב או חתול. מאז נותרה בו אהבה לבעלי החיים. הקשרים ה"אנושיים" היחידים שיצר בתקופת נדודיו, שארכה כ 4 שנים, היו עם כלב רועים ועם אישה פולניה אצילת נפש שעזרה לו, טיפלה בפצעיו, לימדה אותו

להתפלל ונתנה לו שרשרת עם צלב.

"היה לי יד יד טוב, כלב זאב, גידלתי אותו בעצמי. הוא זה שהיה מגן עלי..."

בערבים גנב אוכל מהאיכרים מחבלי הכביסה. משחקי הילדות שלו היו בעיקר עם הכינים שרחשו על גופו:

"הייתי מאלף אותן, מסדר אותן שילכו בשיירה..."

פעם פרוות כבש שהתכסה בה התמלאה כינים ונראתה בבוקר כמהלכת מכמות הכינים שעברו ממנו אליה.

יום אחד בעת ש"תפס טרמפ" בעגלה עמוסת חיטה, הסגירו העגלון, תמורת תשלום, לגסטאפו. קצין גרמני חקר אותו וביקש ממנו להתפשט כדי לראות אם נימול. בחצר הגסטאפו הציע לו הקצין סיגריה והושיט יד לאקדחו. הילד ניצל את האתנחתא ונמלט לעבר גדר התיל הגבוהה. הוא נורה קלות ברגלו אך הצליח לברוח בזריזות של חתול מעבר לגדר. הכלבים רדפו אחריו, הוא ברח לכיוון היער והביצות. הביצה הייתה טובענית והוא נשכב על ענף עץ על מנת לא לטבוע. שבועיים הסתתר ביער כשהוא ניזון מפירות יער ומי מעיין, צד שפנים ותרנגולות ומבשילן על מדורה, עטופים בבוץ ובחומר. לאחר מכן נתפס שנית והוסגר לאותו קצין גרמני. הלה חס עליו וסידר לו עבודה אצל אשה גרמניה. בעת הקציר עבד ליד מכונת הדייש שהייתה רתומה לסוסים. השוט שאחז בידו נתפס בגלגלי המכונה ועמו ידו הימנית שרוסקה בכמה מקומות. הילד הנתון בהלם הובל במשך מספר שעות, ללא משככי כאבים, לבית החולים ב NOWY DWOR.

"אותה גרמניה הלכה לשלם. אני זוכר כמו היום את המספר מצלצל באוזניים: 157 מרק ו 20 פניג ומשהו..."

רופא פולני צעיר סרב לנתח אותו כיוון שהוא יהודי. הוא היה מוטל שעות בפרוזדור ולמחרת היום לאחר שנתגלה נמק בידו נאלצו לקטוע את היד. נותרו כ 10-15 ס"מ מיזו הימנית. הגרמניה המשיכה לשלוח לו מזון אשר נמנע ממנו בגלל היותו יהודי.

ב 25 לספטמבר 1943, לאחר כחודש ימים, הגיע איכר שהכירו והילד ביקש ממנו שיעזור לו לברוח מבית החולים.

"מה עושה יורק הקטן בן ה 9? עולה לקומה שלישית, נכנס לשירותים, פותח חלון, למטה עומד הגוי ואני קופץ מלמעלה..."

הוא תפס אותי למטה בידים... הפצע נפתח... ברחנו לנהר NAREV ועם סירה הגענו לכפר."

מצבו הפך קשה מאד. ילד יהודי ללא יד היה קל לזיהוי. הגרמנים חיפשו את הילד היהודי ללא היד. היה לו קשה לתפקד רק ביד שמאל. הבריחות קשות היו עתה שבעתיים.

"קשה להתלבש... קשה להתרחץ... ולהכין אוכל גם קשה... צריך להיעזר בשיניים, ברגליים... פיתחתי את כל החושים שישנם כדי להיעזר ולהישאר בחיים..."

יום אחד נתפס ע"י חייל גרמני עם כלב דוברמן. החייל חס עליו והשאירו בבונקר, ביער במשך שבועיים כשהוא מספק לו מזון ומים. ליורם היו מחבואים שונים. פעם הסתתר בבית קברות בתוך קבר:

"קבר עם דלתות כמו בית... נכנסתי פנימה ושם ישנתי... מפנה את העצמות בתוך ארון הקבורה ישנתי מספר לילות לא מבוטל..."

באחד הלילות, לקראת סוף המלחמה, כשהוא מסתתר בבור תפוחי אדמה, שמע את הרוסים המתקרבים. התעורר בבוקר ומסביבו חיילים רבים. הוא נשאר עימם כחודש ימים והיה עד לנקמתם בגרמנים.

בעת ההיא לא זכר עוד יורם את שמו היהודי המקורי: ישראל פרידמן. הוא זכר כל הזמן רק שהוא יהודי. יהודים רבים ניסו לאמצו ולהחזירו אל חיק הקהילה היהודית. הוא התנגד וברח. עבורו, להיות פולני נוצרי, הייתה עדיין תעודת הביטוח היחידה לחיים. הנצרות הייתה טבועה בו במשך 4 שנים והוא המשיך לדבוק בה ובמנהגיה ואף עבד אצל כומר עד שנת 1948.

יום אחד הגיע לכפר יהודי בשם משה לימונד שעסק ב"גאולת ילדים", קשר את יורם לתא הנהג במכוניתו והעבירו לבית יתומים בוורשה. שם גולח ראשו והצלב הושלך. הוא ברח שוב אך חזר. בלוויית גברת אחת (גב' רפפורט) נסע ל BLONIE לשחזר את עברו:

"אשה מבוגרת יצאה והסתכלה עלי וצעקה: 'שרוליק! אתה חי? חשבנו שירו בך.'"

שם נודע לו שמו היהודי, איך ירו בשני אחיו, באימו ובאחותו מלכה. הוא חיפש את אחותו פייגה שברחה לברה"מ ב 1939 ושמע שחזרה לפולין ב 1947. הם נפגשו רק ב 1962 בישראל לאחר שלא התראו במשך 23 שנה.

יורם לא ידע קרוא וכתוב עד שמלאו לו 14. היום הוא בעל תואר MA במתמטיקה ומורה בתיכון במקצוע זה.

ב 1992 יצא יורם לפולין עם בתו. התכנית המקורית הייתה לצאת עם בנו לנסיעת בר-מצווה אך עדיין לחלל בו הפחד שמה שקרה לו עלול לקרות גם לבנו...:

"לילה אחד שכבתי במיטה והתחלתי לחשוב... אם יקרה... ומה אני אעשה איתו ואיך אני אציל אותו... אני פחדתי פשוט מאד להכניס אותו לתוך הגיהנום הזה... כשביקרתי שם, תת-הכרתית פחדתי להסתובב שם... בלילות במלון צעקתי והכל חזר אלי..."

אוסף התיעוד בעל פה של משפחת שרפמן בארכיון יבנאל

אורי שרפמן

ברשימה הקצרה שלהלן אסביר את הסיבות שהביאו אותי לתעד את סיפורי המייסדים על מנת שיישמרו לדורות הבאים:

אני אורי שרפמן נולדתי במושב בית-גן בבקעת יבנאל בשנת 1921. נכד למשפחת לישנסקי מאנשי העלייה הראשונה וממייסדי מטולה, וכן ליצחק שרפמן מהפועלים הראשונים בגליל בתל-חי ומטולה, איש העלייה השנייה וממייסדי המושבה בית-גן.

מקטנותי התעניינתי תמיד בסיפורי המבוגרים וכך בין משחק למשנהו האזנתי לסיפוריהם היפים על תחילת בניית הישובים בגליל על הקשיים על השמחות ועל ההגנה עליהם. בעיקר כשהייתי עוזר לאבא להתרחץ, לעת זיקנתו, הוא היה מספר על תחילת היישוב בגליל ומסתמך על זכרונו המופלא. הבנתי אז שחומר ארכיוני רב יעלם עם פטירתם של דור המייסדים ועל כן יש צורך לשמר את סיפוריהם לדורות הבאים.

לקחתי על עצמי את המשימה להקליט את סיפוריהם וזכרונותיהם. מתחילת שנות השישים. הקלטתי רבים מוותיקי המושבות בגליל. כ- 350 שעות הנמצאים על דיסקים שהועברו למלל ע"י שולה מנשה מאבן יהודה ותודה לה על כך. בהמשך הקלטתי ותיעדתי בווידאו את דור ההמשך של המייסדים, הילדים הראשונים של המושבות. כ-125 שעות וידאו. באותן שנים גם אספתי וריכזתי את ארכיון המושבות יבנאל, בית-גן ומשמר השלושה ואת ארכיון התאחדות האיכרים של הגליל.

בתרומה כספית גדולה של בנו נחום שרפמן ובעזרת משפ' שרפמן המורחבת, אנחנו מקימים את ארכיון שלושת המושבות ע"ש הורינו שרה לבית לישנסקי ויצחק שרפמן, בחמם המשוחזר של המושבה יבנאל, שנימסר לנו ע"י המועצה המקומית. בנוסף העברנו חומר ארכיוני רב כולל הקלטות למוזיאון ע"ש יגאל אלון בקיבוץ גינוסר לארכיון ההגנה ע"ש אליהו גולמב בתל-אביב ולחוקרים רבים אחרים.

מאיסטנבול להאואנה: סיפורו של יעקב ברוקאס

עיבוד ותרגום (מספרדית) של ראיון שנערך בשנת 1983 בכרמיאל.

המראיינת: מרגלית בז'רנו.

הראיון שמור בארכיון המדור לתיעוד בעל פה, המכון ליהדות זמננו.

כשאני נולדתי היתה מהפכה שנקראה "תורכיה הצעירה". היהודים קיבלו אז אזרחות תורכית, והיו חייבים לשרת בצבא, אך המוסלמים תמיד התייחסו ליהודים כאזרחים מדרגה שניה. ההורים, כדי שבניהם לא ילכו לצבא כחיילים, היו משנים את תעודות הלידה: את התאריך האמיתי רשמו בספרי התפילה, ובתעודות הלידה עשו שינויים לפי הצורך.

כשאבי מת, אני הייתי ילד קטן מאד, רק בן ארבע שנים, ואמי נותרה לבדה עם ארבעה זאטוטים. בדיוק אז החלה מלחמת הבלקן והיא היתה ללא פרוטה. היא מכרה אז את הספרים ואתם גם את תאריך הלידה שלי. כשגדלתי רציתי לדעת באיזה תאריך נולדתי, והתחלתי לשאול את האנשים מתי מהפכה של התורכים הצעירים.

החיים של המשפחה שלי היו אסון. אבי התחנן בפעם הראשונה ונולדו לו שלושה תנוקות, אך אשתו מתה. אז הוא התחנן עם אשה אחרת, והם לא הסתדרו ביניהם והוא נאלץ להתגרש, ואחרי הגרושים הוא נותר בלי שום דבר. הוא היה רוכל בכפרים התורכיים, ובמעט שנותר לו הוא קנה דברים קטנים, כפתורים ודברים כאלה, כדי להביא אוכל לילדיו הקטנים. באחד הכפרים הכירו לו את אמא שלי, שהיתה בחורה יפהפיה בת 17 שעבדה כמשרתת. אבי נדהם מיופיה והבטיח לה שהוא יביא אותה אל הסארה (כלומר אל ארמון המלך). היא הלכה אחריו והוא הביא אותה לביתו, שהיה צריך מבוץ וקש, עם שני ילדים קטנים (אחד מת בינתיים) יחפים וערומים. אמי רחצה אותם במים מן הבור והכינה להם אוכל, וכך נכנסה לבית של אבי.

בזמן מלחמת הבלקן גרנו קרוב לגבול עם בולגריה. לאבי כבר היתה חנות בגדים, חלקת אדמה קטנה, שתי פרות וסוס, והוא כבר היה כמעט עשיר. אך עזבנו את הכל וברחנו לאיסטנבול כדי שלא יהרגו אותנו. באיסטנבול היינו פליטים, והג'וינט פרנס אותנו. בינתיים אבי חלה, וכעבור מספר חודשים חזרנו לסיליבריה (עיר הולדתו ליד איסטנבול) ושם הוא מת. אמי נותרה אלמנה בזמן המלחמה. היא עבדה בכפרים ועזבה אותנו לבדנו במשך כל השבוע. לפעמים היתה כובסת, לפעמים רוכלת. היא עשתה כל עבודה על מנת לפרנס אותנו.

אני אהבתי מאד ללמוד. הייתי קם בשש בבוקר והולך לבית של שכן שלימד אותי כמה תפילות וקצת רש"י. בסיליבריה לא היה חדר, והרב חיבב אותי ונתן לי מכתב לרב הראשי באיסטנבול כדי שישלחו אותי לבית ספר. התגנבתי יחד לאונייה של יוונים והגעתי לביתה של אחותי באיסטנבול (אחותו עבדה כמשרתת בבית של משפחה יהודית עשירה). אני יכול להבטיח לך שלראות את הרב הראשי באיסטנבול זה היה הרבה יותר קשה מאשר כאן לראות את ראש המשלה. בסוף עשו לי בחינה קטנה ואמרו לי: "איז'יקו, הענייים לא צריכים לדעת יותר מדי. לך לעבוד!"

אחותי הגדולה נסעה לניו יורק לפני המלחמה (מלחמת העולם הראשונה) ונולדו לה שלושה ילדים. בעלה רצה לשלוח לנו כסף כדי שנבוא לשם. אמי מכרה את הבית וכולנו נסענו לניו יורק, אך באמצע הדרך, ביוון, רופא ההגירה בדק אותנו ומצא שלי ולאחי היתה טרכומה בעיניים, וכך נאלצנו לחזור.

בינתיים ב-1921 שערי ארצות הברית נסגרו, היתה קואוטה להיכנס לשם, מה שקודם לא היה. לגיסי בניו יורק היה דוד שהיה סוחר סיטונאי בקובה וכל חודש הוא בא לניו יורק לקניות וישן בבית של אחותי. אחותי היתה בוכה כל הזמן ואומרת: "מה יהיה על אחי הקטנים ועל אמא שלי שלא יכולים להיכנס לניו יורק כי הם צריכים לחכות לקואוטה?". אז הוא אמר לה: "תשלחי אותם לקובה". היה כדאי לו שניסע לשם כי הוא היה זקוק למוכרים שיעברו מבית לבית וימכרו את הסחורה.

הגעתי לקובה בשנת 1923, ונסעתי לפנים הארץ, אך משפחתי נשארה בהאואנה. אחותי מניו יורק שלחה 50 דולר לי ולאחי, כדי שנוכל לקנות סחורה ונתחיל למכור. האזור שהגעתי אליו היה עשיר מאד. היו שם שלושה או ארבעה מטעי סוכר, והיתה הרבה עבודה ומעט רוכלים.

קרה לי שם דבר מאד מעניין: בכפר קטן היתה משפחה בשם דלגדו. הם היו מולטימיליונרים: מטעים גדולים של קני סוכר, טחנה לסוכר ואפילו אורווה מלאה סוסים ערביים. כשאני הייתי מגיע לכפר הזה כולם היו מחכים לי, כי מכרתי בגדים עדינים מאד - בגדי משי רקומים בידי נזירות. האדון דלגדו היה אלמן, הוא התחיל לקנות ממני ומצאתי חן בעיניו. היה לו נכדה קטנה שקראו לה מרסדיסט. היא היתה בת 12 או 13 ואני הייתי בן 16. יום אחד הזקן אמר לי: "חקוביי (הקטנה של השם יעקב, חקובו), כל זה יום אחד יהיה בשבילך. הבנים שלי מבליים כל היום בתחרויות סוסים ובקברטים והם לא ישאירו אפילו סנטוו (פרוטה) לילדה, ולכן אני רוצה שאתה תתחתן עם הילדה, ולהם אני לא אוריש שום דבר". אבל יצא שאמי, בהאואנה, שמעה שאני הולך להתחתן עם נוצריה, ואז היא באה ותפסה אותי באוזן וסחבה אותי ישר להאואנה.

לוח מודעות

המדור לתיעוד בעל פה של המכון ליהדות זמננו מקיים בעצם ימים אלו קורס להכשרת עובדים בתיעוד בעל-פה בשיתוף עם מכון בן-צבי ובתחומו.

יום העיון מתקיים ב-11.4.05 בבית מאירסדורף, האוניברסיטה העברית.

הנושא הינו - תמונה, צליל ותמליל.

אנו מזמינים אתכם להצטרף לאגודה או לחדש את מינויכם לשנת 2005
באמצעות תשלום דמי חבר בסך 50 ש"ח.

המעוניינים לפרסם במסגרת התיעודון הבא כתבה, ידיעה או מודעה בנושא התיעוד בעל-פה מתבקשים לשלוח את החומר למערכת תיעודון עד סוף יוני 2005.